

ДОСЛІДЖЕННЯ МИСЛИННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ З РОЗЛАДАМИ АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРА

STUDY OF THINKING ACTIVITY IN YOUNG SCHOOL-AGE CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

У статті досліджуються психологічні особливості розвитку мислення дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектра в умовах інклюзивної освіти. Мислення таких дітей має низку характерних особливостей, що ускладнюють повноцінне засвоєння навчального матеріалу та соціальну адаптацію в шкільному середовищі. Спостерігається сповільнений темп формування основних пізнавальних операцій, зокрема аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення. Такі діти часто демонструють труднощі в оволодінні навичками класифікації об'єктів, виявляють слабо розвинену здатність до абстрагування та формулювання загальних закономірностей.

Аналіз наукових джерел та емпіричних спостережень показує, що в дітей з аутизмом переважає наочно-дієвий і наочно-образний рівень мислення. Вони краще орієнтуються в конкретних, візуально сприйманих ситуаціях, тоді як логічне, абстрактне мислення розвивається повільніше або залишається недостатньо сформованим. Особливу роль у цьому процесі відіграють мовленнєві порушення: затримки мовленнєвого розвитку або його повна відсутність ускладнюють формулювання думок, ведення діалогу та розуміння складних інструкцій. Соціальна ізоляція, емоційна закритість, підвищена тривожність також негативно впливають на загальний когнітивний розвиток.

Дослідження засвідчують, що мислення в дітей з РАС має фрагментарний характер, що проявляється в розірваності між окремими елементами знань, відсутності системного уявлення про явища дійсності, обмеженому розумінні причинно-наслідкових зв'язків. Це призводить до значних труднощів у засвоєнні навчального матеріалу, особливо в таких предметах, як математика, природознавство та мови, де вимагається логічна послідовність, абстрактне оперування поняттями, а також побудова причинних ланцюгів.

Обґрунтовано доцільність застосування індивідуалізованого підходу, що включає використання спеціальних психолого-педагогічних методик, спрямованих на розвиток когнітивних процесів.

Ключові слова: розлади аутистичного спектра, мислення, молодший шкільний вік, інтелектуальний розвиток, психодіагностика.

The article explores the psychological characteristics of the development of thinking in primary school-aged children with autism spectrum disorders (ASD) within the framework of inclusive education. The cognitive functioning of such children exhibits a number of specific features that complicate the full assimilation of educational material and hinder their social adaptation in the school environment. A slowed pace of formation of basic cognitive operations is observed, particularly in areas such as analysis, synthesis, comparison, and generalization. These children often struggle to acquire classification skills, show underdeveloped abilities in abstraction, and face difficulties in identifying general patterns.

Analysis of scientific sources and empirical observations indicates that children with autism predominantly function at the visual-active and visual-imaginative levels of thinking. They perform better in concrete, visually perceived situations, whereas logical and abstract thinking develops more slowly or remains insufficiently formed. Speech impairments play a significant role in this process: delayed speech development or its complete absence complicates the articulation of thoughts, the ability to engage in dialogue, and the comprehension of complex instructions. Social isolation, emotional withdrawal, and heightened anxiety also negatively impact overall cognitive development.

Research shows that thinking in children with ASD tends to be fragmented, manifesting in disconnected knowledge elements, a lack of systemic understanding of reality, and limited grasp of cause-effect relationships. This results in significant challenges in mastering school subjects such as mathematics, natural sciences, and languages, which require logical sequencing, abstract conceptual operations, and causal reasoning.

Key words: autism spectrum disorders, thinking, primary school age, intellectual development, psychodiagnostics.

УДК 159.9.01–025.13

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.73.14>

Мельничук М.М.

к.психол.н., доцент кафедри психології
Полтавський національний педагогічний
університет імені В.Г. Короленка

Актуальність дослідження проблеми мисленнєвої діяльності у дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектра (РАС) зумовлена низкою міждисциплінарних, соціокультурних, педагогічних і психолого-психіатричних факторів, що обумовлюють нагальну потребу у розробленні цілісної системи психолого-педагогічного супроводу цієї категорії дітей у контексті сучасних викликів інклюзивної освіти.

Передусім, розлади аутистичного спектра є однією з найбільш складних і водночас недостатньо вивчених форм порушень психічного розвитку, що характеризуються атиповими проявами у сфері

соціальної взаємодії, комунікації, емоційного реагування та когнітивної активності. Відповідно до статистичних даних Всесвітньої організації охорони здоров'я, поширеність РАС має тенденцію до постійного зростання. Це зумовлює необхідність створення ефективних моделей освітньої підтримки таких дітей, які мають не лише спеціальні освітні потреби, а й специфічні особливості когнітивного функціонування, зокрема у сфері мислення.

Молодший шкільний вік – це ключовий етап психічного розвитку, на якому відбувається інтенсивне формування теоретичного мислення, розвитку

абстрагування, аналізу та синтезу, здатності до узагальнення й рефлексії. У дітей з типовим розвитком цей процес є основою для подальшого інтелектуального зростання, становлення навчальної діяльності, розвитку комунікативної компетентності. Проте у дітей з РАС спостерігаються істотні відхилення у формуванні мисленнєвих операцій, що суттєво ускладнює опанування навчального матеріалу, оволодіння логічними формами пізнання, і, як наслідок, обмежує можливості для включення у соціальне та освітнє середовище [1; 3].

Актуальність дослідження також зумовлена потребою в поглибленому вивченні не лише загальних закономірностей мислення у дітей з аутизмом, а й індивідуальних варіацій у розвитку мисленнєвої діяльності, з урахуванням рівня когнітивного розвитку, типу мовлення (вербальний/невербальний), наявності супутніх порушень (інтелектуальна недостатність, СДУГ, сенсорні розлади) [1; 2; 7]. У цьому контексті необхідне переосмислення традиційних підходів до діагностики та корекції когнітивної сфери в межах міждисциплінарної парадигми – з урахуванням нейропсихології, дефектології, педагогіки і сучасних досягнень психолінгвістики.

Слід підкреслити, що ефективне формування мисленнєвої діяльності у дітей з РАС має пряме прикладне значення – як для розбудови системи інклюзивної освіти, так і для розроблення індивідуальних освітніх траєкторій, створення адаптованих програм навчання, підвищення рівня соціальної адаптації. Знання про особливості мислення таких дітей дозволяє оптимізувати процеси навчання, краще адаптувати дидактичні матеріали, а також забезпечити психолого-педагогічну підтримку, спрямовану на розвиток когнітивного потенціалу дитини.

Окрім цього, актуальність обраної теми посилюється недостатнім рівнем розробленості цієї проблематики у вітчизняному психологічному дискурсі. Хоча окремі аспекти когнітивного розвитку дітей з аутизмом досліджувалися у працях Я. Багрії, І. Марцинковського, І. Логвінової, К. Островської, О. Романчук, Д. Шульженко, Т. Скрипник та інших, комплексні дослідження, спрямовані саме на вивчення структури, динаміки, типології мислення у дітей молодшого шкільного віку з РАС, залишаються обмеженими. Це створює як наукову, так і практичну нішу для подальших досліджень, що мають на меті розширити уявлення про пізнавальну сферу дитини з особливими освітніми потребами та підвищити ефективність психолого-педагогічної допомоги.

Таким чином, науково-практична значущість вивчення мисленнєвої діяльності у молодших школярів з розладами аутистичного спектра є беззаперечною. Вона полягає не лише у прагненні до теоретичного узагальнення та систематизації знань про специфіку розвитку пізнавальної сфери при РАС, а й у розробці ефективних методів діагностики, навчання й корекційної роботи, що спри-

ятимуть інтеграції таких дітей у суспільне життя та забезпечать реалізацію їхнього права на освіту відповідно до принципів інклюзії.

Метою нашого дослідження являється теоретичне вивчення та емпіричне дослідження мисленнєвої діяльності у дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного спектра.

У результаті теоретичного дослідження встановлено, що у дітей молодшого шкільного віку, які розвиваються у межах вікової норми, психічні процеси відзначаються інтенсивністю та нерівномірністю динаміки. Під впливом навчальної діяльності – основної на цьому етапі розвитку – відбувається істотна перебудова всієї когнітивної сфери. Психічні функції набувають таких важливих характеристик, як довільність, ефективність та стабільність [5; 6].

Центральною когнітивною функцією цього віку виступає мислення, яке поступово охоплює інші психічні процеси, інтелектуалізуючи їх. Відбувається формування нового внутрішнього ставлення до процесу пізнання, з'являється мотивація до здобуття знань, що не пов'язана з безпосередньою вигодою. Дитина починає оперувати у внутрішньому плані дій, а провідною формою мислення на початку цього періоду виступає наочно-образне мислення. Проте, завдяки спрямованості навчання, здійснюється поступовий перехід до словесно-логічного мислення. У молодших школярів починають формуватися наукові поняття, що є свідченням якісних змін у когнітивному розвитку. Основними напрямками інтелектуального зростання на цьому віковому етапі є активне засвоєння мовлення як інструменту мислення, взаємне доповнення різних типів мислення, розвиток логічного мислення та формування понять.

Разом з тим, стверджує О. Романчук [6] у дітей із розладами аутистичного спектра (РАС) формування мислення відбувається з численними утрудненнями, насамперед через дефіцит здатності до довільного навчання. Дослідники Н. Базима [1], Т. Скрипник [7] вказують на суттєві труднощі у здатності до символізації, перенесення засвоєних знань у нові ситуації, опанування часової перспективи та встановлення причинно-наслідкових зв'язків. Такі особливості найяскравіше проявляються у труднощах з переказом навчального матеріалу, інтерпретацією сюжетних ілюстрацій, або виконанням завдань, пов'язаних з аналізом подій. Хоча в умовах усталених і передбачуваних ситуацій діти з аутизмом можуть демонструвати здатність до узагальнення, використання ігрових символів і формування програм діяльності, у ситуаціях, які потребують гнучкого мислення або адаптації до нових обставин, вони зазвичай не в змозі активно переробляти інформацію, застосовувати попередній досвід і модифікувати свою поведінку відповідно до змін у навколишньому середовищі.

Емпіричну базу дослідження склали дві провідні організації, що здійснюють системну психолого-педагогічну підтримку дітей із розладами аути-

тичного спектра на території м. Полтава, а саме: Громадська організація «Соняшник» та Благодійна організація «Зернятко». Обидві установи мають розвинену інфраструктуру інклюзивної роботи, кваліфіковані кадри фахівців у галузі спеціальної та клінічної психології, логопедії, дефектології, а також накопичений досвід психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами, що дозволяє забезпечити надійність, валідність і практичну спрямованість емпіричного дослідження.

Дослідницька робота здійснювалася у природних умовах діяльності вказаних центрів з дотриманням етичних принципів надання психологічної допомоги дітям, відповідно до нормативних вимог щодо роботи з неповнолітніми. Це дозволило забезпечити високу екологічну валідність даних, які відображають особливості мисленнєвої діяльності у контексті реальної взаємодії дитини з фахівцями в інституційно організованому середовищі.

Експериментальна вибірка дослідження включала 57 молодших школярів віком від 7 до 9 років, що відповідає віковому періоду початкового шкільного навчання – періоду, у якому закладаються основи інтелектуального розвитку, формуються навички логічного мислення, аналізу, синтезу, узагальнення та розумових дій у внутрішньому плані.

Загальна вибірка була поділена на дві порівняльні групи: експериментальну групу становили 27 дітей із діагнозом «розлад аутистичного спектра», які мали відповідне підтвердження з боку фахівців медичних та психологічних служб. Усі учасники цієї групи відвідували заняття в рамках інклюзивних або корекційно-розвивальних програм, реалізованих на базі вищезгаданих організацій; контрольну групу склали 30 дітей з нормативним психофізичним розвитком, які навчалися у звичайних загальноосвітніх школах м. Полтава, не мали діагностованих психоневрологічних або інтелектуальних порушень, а також відповідали віковим нормативам розвитку.

Такий розподіл вибірки дозволив здійснити порівняльний аналіз особливостей мисленнєвої діяльності в умовах різного типу розвитку, що є методологічно виправданим у контексті дослідження специфіки когнітивного функціонування дітей із РАС.

Арсенал нашого дослідження складається із наступних методик (відповідно до попереднього обґрунтування причин нашого вибору): «Закінчи розповідь» Г. Урунтаєвої, Шкала тестів розумового розвитку А. Біне – Т. Сімона (варіант Л. Термена), Шкала оцінювання проявів дитячого аутизму (CARS) Е. Шоплера, Р. Рейхлера, Б. Реннера, Міжнародна шкала продуктивності Leiter – 3, Методика «Обведи контур», Методика «Кому чого не вистачає» [5; 8].

Добір зазначених методик для дослідження проблеми мисленнєвої діяльності у дітей молодшого шкільного віку з розладами аутистичного

спектра є обґрунтованим з урахуванням цілей дослідження, специфіки досліджуваної категорії дітей, а також змістовного наповнення кожного з інструментів, що дозволяє комплексно оцінити різні аспекти когнітивного функціонування.

Методика «Закінчи розповідь» (Г. Урунтаєва) застосовується для вивчення розвитку словесно-логічного мислення, здатності дитини до логічного завершення сюжету, послідовності міркувань, креативності та зв'язності мовлення. Це особливо важливо для дітей з РАС, у яких часто спостерігаються труднощі у побудові логічного мовлення, розумінні сюжетних зв'язків та інтерпретації подій.

Шкала тестів розумового розвитку А. Біне – Т. Сімона (у варіанті Л. Термена) є класичним інструментом для оцінки загального рівня інтелектуального розвитку. Вона дозволяє визначити віковий інтелектуальний рівень дитини, оцінити логічне, мовленнєве, просторове мислення, пам'ять, увагу та здатність до узагальнення – ключові когнітивні функції, які зазнають змін у дітей з аутизмом.

Шкала CARS (Childhood Autism Rating Scale), розроблена Е. Шоплером, Р. Рейхлером і Б. Реннером, використовується для якісного й кількісного оцінювання рівня вираженості аутичних проявів. Застосування цієї шкали дає змогу класифікувати ступінь аутизму, що є важливою умовою для встановлення взаємозв'язку між рівнем аутизму та особливостями мисленнєвої діяльності.

Міжнародна шкала продуктивності Leiter–3 дозволяє досліджувати інтелектуальні здібності дітей, які мають порушення мовлення або недостатній рівень вербальних навичок, що характерно для значної частини дітей з РАС. Завдяки невербальному характеру завдань ця методика є універсальною і зручною для дослідження когнітивного розвитку дітей з аутизмом, які не опанували або частково втратили мовлення.

Методика «Обведи контур» є інструментом, який дає змогу дослідити просторову організацію, зорово-моторну координацію, точність ручних рухів, тобто ті функції, які тісно пов'язані з плануванням, програмуванням дій та візуальним мисленням. Вона особливо показова у роботі з дітьми з аутизмом, у яких часто спостерігаються порушення у графомоторних навичках.

Методика «Кому чого не вистачає» спрямована на дослідження логіки мислення, вміння аналізувати зображення, виявляти відсутні елементи, тобто оцінює здатність до аналітико-синтетичної діяльності, яка є складовою логічного мислення. Такий тип завдань є зручним для дітей з аутизмом, оскільки має чітку структуру, візуальний матеріал і не вимагає складної вербальної активності.

У сукупності ці методики охоплюють як вербальні, так і невербальні канали мислення, дозволяють оцінити рівень розвитку когнітивних процесів в умовах, які максимально адаптовані до індивідуальних особливостей дітей з РАС. Їх поєднання забезпечує комплексне й валідне

дослідження мисленнєвої діяльності, виявлення сильних і слабких сторін когнітивного розвитку та визначення напрямків корекційно-розвивальної роботи.

В результаті емпіричного дослідження було визначено взаємозалежність між різними параметрами дітей із розладами аутистичного спектра (РАС) та рівнем вираженості аутизму. Було виявлено зворотний зв'язок між рівнем аутизму та розвитком мисленнєвих здібностей: чим вище ступінь аутичних проявів, тим більш уповільненими є пізнавальні процеси в дітей молодшого шкільного віку. Також зафіксовано прямі кореляції між ступенем аутизму і такими факторами, як: труднощі в активізації пізнавальної діяльності, складності встановлення емоційного контакту з фахівцями, а також порушення сенсорної інтеграції. Окрім того, простежуються тісні зв'язки між рівнем аутизму і такими характеристиками, як: загальний психічний портрет дитини, моторика, гностичні функції, мовлення, пам'ять, здатність до копіювання фігур, інтелектуальні здібності.

За допомогою кореляційного аналізу було встановлено зв'язки між рівнем інтелектуального розвитку дітей з аутизмом та вищезазначеними факторами. Зокрема, спостерігаються зворотні кореляції між рівнем розумового розвитку і ускладненнями у сфері когнітивної активності, емоційної взаємодії з фахівцями та сенсорною інтеграцією. Ті ж самі зв'язки зафіксовані між розумовим розвитком та загальними характеристиками особистості, моторикою, гнозисом, мовленнєвими здібностями, пам'яттю, інтелектом і вмінням копіювати геометричні зображення.

Таким чином, отримані результати дозволяють зробити висновок про суттєвий взаємозв'язок між ступенем аутизму, рівнем мислення і специфічними психологічними параметрами. Це дає підстави припускати, що цілеспрямована корекційна діяльність, спрямована на подолання труднощів у встановленні емоційних зв'язків, активізації пізнавальної діяльності й покращення сенсорної інтеграції, здатна знизити рівень аутизму й покращити інтелектуальний розвиток. Параметри, такі як моторика, гнозис, мовлення, пам'ять, копіювання, інтелект, можуть відігравати роль механізмів, які активізують психічну діяльність аутичних дітей.

Також у ході дослідження були визначені психологічні особливості дітей з різними ступенями аутизму. Не було виявлено значущих відмінностей між дітьми з легким/помірним та важким рівнем аутизму щодо таких показників, як загальна психічна характеристика, моторика, гнозис, мовлення, пам'ять, інтелект, а також в реакціях на звуки, вираженні емоцій, прояві агресії.

Суттєві розбіжності між цими двома групами дітей спостерігалися у рівні розумового розвитку: діти з легким чи помірним ступенем аутизму демонстрували більш високий рівень інтелектуального функціонування. Відмінності також зафіксовано у великій моториці, координації, рівновазі,

латералізації, сенсорних реакціях, графомоториці, мовленні, когнітивних здібностях і здатності до наслідування.

У сфері пізнавальної активності, емоційної взаємодії та сенсорної інтеграції діти з легким/помірним ступенем аутизму мали кращі показники. Водночас у дітей з важким аутизмом частіше спостерігалися порушення пам'яті, інтелекту, емоційної експресії, агресивної поведінки. Натомість у дітей з легким/помірним аутизмом виявлено складнощі в копіюванні фігур та зорових реакціях.

Ефективним інструментом диференціації рівня аутизму виявилася карта спостереження, яку можна розглядати як додатковий метод уточнення ступеня аутичних розладів.

Застосування дискримінантного аналізу дало можливість розмежувати три групи дітей – з аутизмом, затримкою психічного розвитку та дітей з нормальним розвитком. За результатами методик (карта спостереження, шкала розумового розвитку А. Біне – Т. Сімон у варіанті Л. Термена, та шкала CARS), у 96,4% випадків діти з аутизмом були правильно класифіковані, а серед дітей із нормальним розвитком – 100%.

Отже, підтверджено висунуту гіпотезу, згідно з якою мисленнєвий розвиток дітей молодшого шкільного віку з РАС суттєво відстає від розвитку нормотипових однолітків і прямо залежить від рівня аутизму: чим вища вираженість аутичних проявів, тим менш розвинене мислення.

Водночас проведене дослідження не охоплює всіх аспектів проблеми. Перспективним напрямом подальших досліджень є вивчення формування соціального інтелекту в молодших школярів з РАС, які навчаються в різних освітніх умовах. Результати можуть стати основою для створення корекційно-розвивального курсу, який сприятиме соціалізації та інтелектуальному зростанню дітей з аутизмом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базима Н.В. Розвиток мовлення у дітей з аутизмом. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 144 с.
2. Данілавічюте Е. А., Лиеовченко С. В. Сератегії викладання в інклюзивному навчальному закладі: навчально-методичний посібник / За ред. А. А. Колупаєвої. К.: Видавнича група «А.С.К.», 2012. 360 с.
3. Дитячий аутизм: хрестоматія / Уклад. Л. М. Шипіцина. СПб., 2001. 342 с.
4. Душка А.Л. Дитина з розладами аутистичного спектра. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 32 с.
5. Катоній О.М. Методики та форми допомоги дітям з розладами спектру аутизму. *Таврійський вісник освіти*. 2019. № 3 (50). С. 253–260.
6. Романчук О. Розлади спектру аутизму. В запитаннях та відповідях. Свічадо, 2016. 168 с.
7. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму: Монографія. К.: Видавництво «Фенікс», 2010. 320 с.
8. Шульженко Д. І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. 385 с.